

درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران

نویسنده: اکبر زرگر

انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸

دسته‌بندی عوامل مؤثر بر این تنوع، رابطه تنگاتنگ و نزدیک روستا و زندگی روستایی با طبیعت و درک عوامل محیطی و روش‌های بهینه بهره‌برداری توسط روستاییان و همچنین روش‌های بهره‌برداری مناسب‌تر از منابع انرژی در روستا و چگونگی پیشگیری از اتلاف آن در ساختمان‌سازی اشاره می‌شود.

تأثیر عوامل مربوط به تولید در معماری، رابطه نزدیک تولید و سکونت در خانه روستایی، پدید آمدن فضاهای وابسته به کار و تولید و نوع معیشت روستاییان در بافت روستا مد نظر قرار گرفته و به تأثیر آداب و رسوم و سنت‌ها در سیمای کالبدی روستا، تأثیر مذهب و باورهای دینی، پیدایش فضاهای مذهبی و رفتارها و... در عرصه‌بندی محیط زیست آنان، نگرش روستایی به خانه و فضاهای آن و مفهوم زیبایی معماری از دیدگاه وی تحت عناوین معماری روستایی و اقتصاد و فرهنگ بررسی می‌شود.

معماری روستایی و عوامل سیاسی و اجتماعی عنوان دیگری است که به قشربندی اجتماعی در روستا و بافت و ساختار خانواده، ایجاد انواع روستاهای قلعه‌ای جهت ضرورت تأمین و حفاظت از جان و مال روستاییان پرداخته و در پایان به بحث ابنیه روستایی و تقسیم آن به دو گروه ابنیه روستایی سبک و سنگین بر اساس نوع و کیفیت مصالح اشاره می‌شود.

بخش ضمیمه نیز شامل، مسکن روستایی در منابع خارجی، منابع در مورد روستاشناسی، گزیده منابع خارجی و فهرست طرح‌ها و تصاویر و نقشه می‌شود. به هر حال می‌توان گفت نویسنده قصد آن دارد تا بگوید کالبد روستا چیزی بیشتر از تعدادی سرپناه است که جان ساکنین خود را از سرما و گرما می‌راند و عنصر اصلی در معماری روستا در واقع خود روستایی است.

نویسنده ضمن بدیهی دانستن تحولات منطقی جامعه که شامل روستا نیز خواهد شد، به این مهم اشاره می‌کند که تصمیم‌گیری در مورد مسکن و شکل سکونتگاه روستا، نیازمند آگاهی به ابعاد پیچیده آن است و اولین گام را مداخله صحیح، شناخت محیط و پیچیدگی‌های امر مداخله در کالبد روستا می‌داند.

کتاب در قطع وزیری با (۲۷۶+۱۰) صفحه و شمارگان ۳۰۰۰ نسخه و قیمت ۸۰۰۰ ریال منتشر شده است.

آلمه جوغ - قوچان) و «حاج قربان سلیمانی» (روستای علی‌آباد - قوچان).

«سیستم کوک دوتار» حاج محمدحسین یگانه» و «محمد یگانه»:

C-G کوک ترکی:
C-F کوک کردی:
«سیستم کوک دوتار» علی غلامرضایی آلمه جوغی»:
C-G کوک نوایی:
C-F کوک ترکی، کردی و فارسی:
«سیستم کوک دوتار» حاج قربان سلیمانی»:

C-G کوک ترکی:
C-F کوک کردی:
D-G کوک نوایی:
آخرین کوک ارائه شده توسط «حاج قربان سلیمانی» - کوک نوایی - همان نسبت پنجم درست نزولی است که قبلاً تحت عنوان کوک کردی ارائه شده بود. منتهی برای اجرای مقام نوایی هر دو سیم به یک نسبت در سقف صوتی بالاتری نسبت به کوک کردی قرار می‌گیرند.

از مقایسه کوک‌های مختلف دوتار شمال خراسان معلوم می‌شود که تمام نوازندگان نامبرده در شمال خراسان بر دو سیستم کوک یعنی نسبت چهار چهارم نزولی: C-G و نسبت پنجم درست نزولی: C-F اتفاق نظر دارند و اختلاف آنها در نامگذاری کوک‌ها یا متفاوت بوده سقف صوتی کوک بنا به سلیقه یا نیاز مقام یا وسعت صوتی صدای خواننده است.

ج) سیستم کوک در دوتارهای درگز - شمال خراسان:

از درگز دوتار «اولیا قلی یگانه» - بخشی فقید ترکمن - مورد بررسی قرار می‌گیرد:
«سیستم کوک دوتار» «اولیا قلی یگانه»:
C-G کوک تشنید، زارنجی درگری و...
G-D کوک مخمس:

ملاحظه می‌شود که نسبت میان وترها در هر دو نوع کوک ذکر شده، فاصله پنجم درست نزولی است و اختلاف آنها در متفاوت بودن سقف صوتی متفاوت است.

دستان بندی

الف) دستان بندی دوتارهای شرق خراسان:

از این منطقه از خراسان، دستان بندی دوتارهای چند تن از نوازندگان سرشناس مورد بررسی قرار می‌گیرد:

دوتارهای «غلامعلی پور عطایی» (تربت جام) دو تارهای «عثمان محمدپرست» (خواف) و دوتار «ذوالفقار عسگری پور» (دوره گرد) به طور کلی دستان بندی دوتار در شرق خراسان نسبتاً متنوع است. در این منطقه تعداد دستان‌ها از ۷ تا ۱۸ دستان متغیر است. براساس اظهارات نوازندگان قدیمی و نیز بررسی‌ها و مقایسه‌های انجام شده توسط نگارنده، تعداد اصلی دستان‌ها در دوتارهای این منطقه ۸ عدد

بوده و هست. با این ۸ دستان می توان کلیه مقام های اصلی این منطقه را اجرا کرد. با این وجود برای اجرای برخی از شاخه های فرعی مقامها، ۸ دستان کفایت نمی کند.

• دستان بندی دوتارهای «غلامعلی پورعظایی»

از «غلامعلی پورعظایی» سه دوتار مختلف، یکی با ۹ دستان و دوتای دیگر هر کدام با ۱۷ دستان مورد بررسی قرار می گیرد:

تصویر شماره ۱- دستان بندی قدیم - ۹ دستان / و مقایسه آن با سیستم فواصل صفا الدین ارموی و فواصل گام تامپره، بر مبنای صدای «C» در وتر اول.

تصویر شماره ۲- دستان بندی جدید - ۱۷ دستان، نمونه اول / و مقایسه آن با سیستم فواصل صفا الدین ارموی و فواصل گام تامپره، بر مبنای صدای «C» در وتر اول.

تصویر شماره ۳- دستان بندی جدید - ۱۷ دستان، نمونه دوم / و مقایسه آن با سیستم فواصل صفا الدین ارموی و فواصل گام تامپره، بر مبنای صدای «C» در دست باز و وتر اول.

۸- ممکن است در بررسی دستان بندی دوتارهای دیگری از شرق خراسان به نتایج متفاوتی رسید. ۹- نتیجه آن که سیستم فواصل در موسیقی شرق خراسان سیال و متحرک است و میزان سیالیت به عرف و حافظه شنیداری و فرهنگی اجرا کننده بستگی دارد.

ب) سیستم دستان بندی در دوتارهای شمال خراسان:

تنوع و اختلاف نظری که در رابطه با تعداد دستانها در دوتارهای شرق خراسان دیده شده، در دوتارهای شمال خراسان مشاهده نمی شود. دوتارهای شمال خراسان در مجموع چه به لحاظ شکل ظاهری و چه از نظر سیستم های کوک و دستان بندی بسیار به هم شبیه هستند. این شباهت ها در دوتارهای ترکمنی نیز به وضوح دیده می شود، از این رو دوتار شمال خراسان در رابطه ای نزدیک با دوتار ترکمنی قرار می گیرد. تکنیک های اجرایی و برخی از مقامها و روایت های ترکی شمال خراسان نیز به وضوح از تأثیرات دوتار و موسیقی ترکمنی حکایت می کند. دوتار در شمال خراسان دارای ۱۱ تا ۱۲ دستان است. دوتارهای دارای ۱۳ دستان در اقلیت قرار دارند. در این بحث فعلاً به بررسی دستان بندی دوتار «حاج قربان سلیمانی» اکتفا می کنیم.

تصویر شماره ۴- دستان بندی دوتار «حاج قربان سلیمانی» / و مقایسه آن با سیستم فواصل صفا الدین ارموی و فواصل گام تامپره، بر مبنای صدای «C» در دست باز و وتر اول.

ج - سیستم دستان بندی در دوتار «درگز» - شمال خراسان:

«درگز» یکی از شمالی ترین نواحی خراسان است. این شهر هم مسکن ترکمن هاست و هم ترکها و کردهای شمال خراسان. اما موسیقی و شیوه های دوتار نوازی ترکمنها تفوق دارد. بخشی ها و نوازندگان دوتار ترکمنی در درگز ضمن آن که راوی موسیقی ترکمنی

Divergence with the Safiaddin's system of intervals	Divergence with the tempered scale (root tone : c)	
♭ - 4	D	Fret 1
♭ - 10	E - 16	Fret 2
♭ + 17	F - 1	Fret 3
♭ + ♭ + 4	G - 15	Fret 4
♭ - 10	G ♯ - 22	Fret 5
♭ + 19	A ♯ - 12	Fret 6
♭ - 8	C - 16	Fret 7
♭ - 1	D - 13	Fret 8
♭ + 7	D - 16	Fret 9

تصویر شماره ۱

Divergence with the Safiaddin's system of intervals	Divergence with the tempered scale (root tone : c)	
♭ + 2	C ♯ + 49	Fret 1
♭ + ♭ + 5	D + 2	Fret 2
♭ + 8	D ♯ - 2	Fret 3
♭ + ♭ + 4	D ♯ + 60 (E - 60)	Fret 4
♭ + ♭ + ♭ + 1	E + 23	Fret 5
♭ + ♭ + ♭ + 4	F - 1	Fret 6
♭ + 12	F ♯ - 1	Fret 7
♭ - 16	G + 32	Fret 8
♭ + ♭ + 4	G ♯ - 16	Fret 9
♭ + ♭ + ♭ + 9	G ♯ + 47	Fret 10
♭ - 4	A + 33	Fret 11
♭ + ♭ + ♭ + 3	A ♯ + 2	Fret 12
♭ + 13	B + 8	Fret 13
♭ + 3	C - 2	Fret 14
♭ + 17	G ♯ - 6	Fret 15
♭ + 9	D - 4	Fret 16
♭ + 6	D ♯	Fret 17

تصویر شماره ۲

Divergence with the Safiaddin's system of intervals	Divergence with the tempered scale (root tone : c)	
♭ + 3	C ♯ + 44	Fret 1
♭ + ♭ + 11	D + 3	Fret 2
♭ + 3	D ♯ - 4	Fret 3
♭ + ♭ + 6	D ♯ + 50 (E - 60)	Fret 4
♭ + ♭ + ♭ + 3	E + 19	Fret 5
♭ + ♭ + ♭ + 8	F - 3	Fret 6
♭ + 9	F ♯ - 4	Fret 7
♭ - 16	G + 4	Fret 8
♭ + ♭ + ♭ + 3	G ♯ - 21	Fret 9
♭ + ♭ + ♭ + 3	G ♯ + 47	Fret 10
♭ + ♭ + ♭ + 3	A + 29	Fret 11
♭ + ♭ + ♭ + 2	A ♯ - 10	Fret 12
♭ + 8	B - 3	Fret 13
♭ + 17	C + 4	Fret 14
♭ + ♭ + 9	C ♯ - 39	Fret 15
♭ + 5	D - 3	Fret 16
♭ + ♭ + 10	D ♯ - 39	Fret 17

تصویر شماره ۳

است، از تأثیرات بخشی‌ها و دوتار نوازان ترک و کرد شمال خراسان بی‌بهره نمانده‌اند. از این رو موسیقی ترکمنی درگز با موسیقی دشت ترکمن تفاوت‌های محسوسی دارد. از همین رو در مقایسه و بررسی دوتارهای شمال خراسان، دوتار درگز نیز مورد مطالعه قرار می‌گیرد. نمونه‌مورد مطالعه ما، دوتار «اولیاقلی یگانه»، بخشی فقید درگزی است.

تصویر شماره ۵- دستان بندی دوتار «اولیاقلی یگانه» / و مقایسه آن با سیستم فواصل صفا الدین ارموی و فواصل گام تامیره، بر مبنای صدای «C» در دست باز وتر اول.

حال دستان بندی تمام دوتارهای مورد مطالعه در شرق و شمال خراسان را با هم مقایسه می‌نماییم:

تصویر شماره ۶- مقایسه تطبیقی دوتارهای شرق و شمال خراسان و میزان اختلاف با گام تامیره برحسب «سنت»

Divergence with the Safladdin's system of intervals	Divergence with the tempered scale (root tone : c)	
♭ + ♭ + 5	C + 19	Fret 1
♭ + ♭ + ♭ + 3	D - 6	Fret 2
♭ + 12	D - 4	Fret 3
♭	E - 14	Fret 4
♭ + 5	F - 19	Fret 5
♭ + 3	F - 26	Fret 6
♭ + 9	G - 27	Fret 7
♭ - 1	G - 30	Fret 8
♭ + 11	A - 37	Fret 9
♭ + 14	A - 33	Fret 10
♭ - 1	C - 30	Fret 11
♭ + ♭ + 9	D - 46	Fret 12

تکنیک‌های اجرایی

الف) دوتار شرق خراسان:

تکنیک‌های اجرایی دست راست:

بیشترین عملکرد دوتار در شرق خراسان به پنجه دست راست معطوف است. در زمینه تکنیک‌های اجرایی دست راست در دوتار شرق خراسان نیز جمع‌بندی از نظرات و عملکردهای دوتار از زبده‌ترین دوتارنوازان این منطقه ارائه می‌دهیم: «عبدالله سرور احمدی» و «غلامعلی پور عطایی».

تکنیک‌های اجرایی دست راست به چند دسته کلی تقسیم می‌شوند:

- ۱- پنجه پیچ
- ۲- پنجه حرکتی
- ۳- ریز پیچ (ریز پر)
- ۴- دو پیچ
- ۵- سر پیچ
- ۶- ریز حرکتی
- ۷- ریز یا سیابه (که به نظر «عبدالله سرور احمدی» فاقد اصالت است).
- ۸- پنجه برگردان (انگشت شست و سیابه)
- ۹- چپ و راست ساده

راست‌ها اغلب توسط چهار انگشت و چپ‌ها عموماً با شست و یا شست و سپس سیابه اجرا می‌شود. به خاطر کوتاه کردن سخن از تشریح تکنیک‌های اجرایی دست راست صرف‌نظر می‌کنیم. با بررسی عملکرد دست راست در نواختن دوتار شرق خراسان ملاحظه می‌شود که در بیشتر تکنیک‌های اجرایی دست راست از هر پنج انگشت استفاده می‌شود. مگر در نوانس P که چپ شامل شست و سپس سیابه است.

تکنیک‌های اجرایی دست چپ:

در وتر زیر (وتر پایین) از هر چهار انگشت دست چپ برای انگشت‌گذاری استفاده می‌شود. نکته قابل توجه در تکنیک‌های اجرایی دست چپ در دوتار شرق خراسان، عدم استفاده از انگشت شست دست چپ برای گرفتن وتر بم (وتر بالا) می‌باشد. به طور کلی انگشت‌گذاری روی وتر بم در دوتار شرق خراسان معمول نیست و از وتر بم تنها به شکل دست باز به

Divergence with the Safladdin's system of intervals	Divergence with the tempered scale (root tone : c)	
♭ + 14	C + 4	Fret 1
♭ + 8	D - 1	Fret 2
♭ + 1	D - 10	Fret 3
♭ + 10	E - 10	Fret 4
♭ + 1	F - 19	Fret 5
♭ + 2	F - 27	Fret 6
♭ + 4	G - 33	Fret 7
♭ + 6	G - 34	Fret 8
♭ + 19	A - 28	Fret 9
♭ - 9	A - 37	Fret 10
♭ + 8	B - 39	Fret 11
♭ + 22	C + 30	Fret 12
♭ - 14	D - 37	Fret 13

چهارم و یا پنجم درست شنیده خواهد شد. «محمدحسین یگانه» - بخشی فقید شمال خراسان - استفاده از شست دست چپ در بم را «دماغ ساز» می‌نامید. این عنوان پاسخ‌دهنده سونوریت به خصوصی است که در این تکنیک به دست می‌آید.

علاوه بر آنچه ذکر شد، کندن وتر - وتر زیر - بدون استفاده از پنجه دست راست، نیز در دوتار شمال خراسان بسیار معمول است. زنده‌یاد «محمدحسین یگانه» بسیاری از فرازهای پریچ و خم مقام نوایی و تجنیس را با چنین تکنیکی اجرا کرده و به سرانجام می‌رساند، آن هم در نهایت ظرافت و تعلیق.

از ذکر تکنیک‌های اجرایی دست راست و دست چپ در دوتار درگز چشم‌پوشی می‌کنیم، زیرا در شکل غالب همان تکنیک‌های اجرایی دوتار ترکمنی است که از بحث ما خارج است. با این وجود، تکنیک‌های اجرایی دست‌های راست و چپ در دوتار شمال خراسان آشکارا از دوتار ترکمنی متأثر است.

مقایسه جنس و مواد به کار رفته در ساختمان

دوتار خراسان

الف) دوتار شرق خراسان:

- جنس کاسه: غالباً از چوب درخت توت است. اما گاهی کاسه طینی را به خاطر زیبایی بیشتر از چوب گردو می‌سازند که البته نتیجه صوتی مناسبی ندارد. ظاهراً در قدیم به خاطر سهولت بیشتر در خالی کردن کاسه، گاه کاسه طینی را از چوب کما (کندل) نیز می‌ساختند.

- جنس صفحه: عموماً از چوب توت است.

- جنس دسته: دسته را معمولاً از چوب‌های سخت‌تر مانند زردآلو، عناب، سرخدار (= سرب‌دار)، چوب آل یا گاهی چوب جوز می‌ساختند. این چوب‌ها فرسایش کمتری دارند.

- جنس گوشی‌ها: گوشی‌ها معمولاً از چوب‌های سخت و مقاوم مانند چوب زردآلو و گاهی چوب گردو ساخته می‌شوند.

- جنس شیطانک: معمولاً از استخوان، شاخ قوچ کوهی و گاه از چوب ساخته می‌شود.

- جنس خرک: معمولاً از استخوان پخته شده شتر است که توسط سریش یا چسب به صفحه دوتار چسبانده می‌شود.

- جنس وترها: در قدیم به جای سیم فلزی از موی دم اسب استفاده می‌شد که به صورت چند لا تابیده می‌شده است. سپس مدتی از ابریشم خام استفاده شد.

«ایوب‌خان امغانی» نوازنده قدیمی و برجسته دوتار در شرق خراسان دارای دوتاری بود که یک وترش ابریشمین بود. سپس مدتی از وتر زهی (روده تابیده و خشک شده بزغاله) استفاده می‌شد. تعداد این قبیل دوتارهای ابریشمین بیشتر بوده است. «عبدالحمید ایوب‌خان»، «الله رسان عثمانی» و برخی دیگر از نوازندگان قدیمی و گاه وتر بم را از جنس زه می‌بستند اما وتر زیر در این قبیل دوتارها، فلزی بود. البته همین

عنوان واخوان ثابت استفاده می‌شود. تنها موردی که به ناچار روی وتر بم انگشت‌گذاری می‌شود، مقام «مشق پلطان» است. در این مقام جهت اخذ اصوات مورد نیاز در فرود جملات، از انگشت میانه و سبابه بر روی وتر بم استفاده می‌شود. براساس اظهارات «عبدالله سرور احمدی»، این کار را «نظر محمد سلیمانی»، دو تار نواز فقید تربت جام، گاه توسط انگشت شست انجام می‌داده‌است که البته استفاده از انگشت میانی و سبابه در این رابطه منطقی تر است.

همچنین انگشتان دست چپ گاه بدون نواخت دست راست، سیم زیر را می‌کنند. این تکنیک به ویژه در نوانس ۲ و در خاتمه یا زمان اتصال جمله‌ها، حالت زیبایی را باعث می‌گردد. براساس مشاهدات اینجانب، این تکنیک تنها به وتر زیر محدود است.

ب) دوتار شمال خراسان

تکنیک‌های اجرایی دست راست:

تکنیک‌های اجرایی دست راست در دوتار شمال خراسان نیز به چند دسته اصلی قابل تقسیم است:

۱- ریز (توسط سبابه و شست)

۲- پنجه (استفاده از چهار انگشت)

۳- تک (توسط سبابه)

۴- ریز (توسط سبابه)

«ریز» و «پنجه» نیز هرکدام به اشکال متنوعی قابل تقسیم‌اند که از تشریح آنها صرف نظر می‌شود.

سورد قابل توجه در دو تار شمال خراسان آن است که بسیاری از دوتار نوازان در حین اجرا، ناخن خود را به صفحه می‌کوبند. این عمل اغلب زمانی صورت می‌گیرد که نوازنده - که در عین حال خواننده نیز هست - دوتار نمی‌نوازد و تنها آواز می‌خواند. در این صورت نواختن ناخن بر صفحه دوتار، عملکردی به مانند یک ساز ضربی همراهی‌کننده آواز را دارا خواهد بود.

تکنیک‌های اجرایی دست چپ:

در دو تار شمال خراسان، از هر پنج انگشت در انگشت‌گذاری استفاده می‌شود. اخذ اصوات در وتر زیر توسط چهار انگشت و در وتر بم توسط انگشت شست صورت می‌گیرد. صوت حاصله از وتر بم تنها توسط انگشت شست صورت می‌گیرد و از چهار انگشت دیگر در وتر بم هیچ‌گاه استفاده نمی‌شود. به طور کلی استفاده از انگشت شست در وتر بم در دو تار شمال خراسان بسیار مهم است و نقشی کلیدی دارد. نقش وتر بم در این دوتار بسیار فراتر از واخوان معمولی است. استفاده پی‌درپی از انگشت شست دست چپ بر وتر بم باعث می‌شود که علاوه بر صدای دست باز این وتر، اصوات متفاوت و موزونی متناسب با فرازهای مختلف مقام، حاصل گردد. بنابراین در بسیاری از لحظات - برخلاف دوتار شرق خراسان - وتر بم نقشی ملودیک را داراست. در دوتار شمال خراسان گاه یک نغمه یا قسمتی از آن در دو فاصله مختلف (اغلب چهارم یا پنجم) به صورت موازی اجرا می‌شود. بدین صورت که هر دستانی که در وتر زیر اخذ شده، همان دستان نیز در وتر بم گرفته می‌شود. با توجه به اینکه نسبت وترها ممکن است چهارم یا پنجم درست باشند، ملودی موازی نیز در

نوازندگان با دوتارهایی نیز می‌نواختند که هر دو وتر آنها زهی بوده است. نحوه درست کردن زه و آماده‌سازی آن دارای آدابی ویژه بوده است که شرح آن از حوصله این بحث خارج است.

امروزه جنس وترها، سیم فولادی ۱۸٪ است که برای هر دو وتر از یک جنس سیم با یک ضخامت استفاده می‌کنند.

- جنس دستان‌ها: دستان‌ها در قدیم از جنس زه (روده تابیده شده و خشک شده بزغاله) بوده است. هنوز کسی دستان‌های ابریشمین را در دوتار تربت جام ندیده است. حتی دوتارهایی مانند دوتار «ایوب‌خان امغانی» که یک وتر آن ابریشمین بود، باز دارای دستان‌های زهی بود.

نوازندگان چیره‌دست دوتار گاهی به منظور نشان دادن میزان تسلط خود و گاه به دلیل نامیزان بودن دستان‌ها، دستان‌ها را با تیغ از روی دسته دوتار باز کرده و دوتار را بدون دستان می‌نواختند.

ب) دوتار شمال خراسان:

- جنس کاسه: چوب توت

- جنس صفحه: چوب توت

- جنس دسته: چوب‌های سخت و مقاوم مانند: چوب زردآلو، عناب و...

- جنس گوشی‌ها: چوب زردآلو، بعضی مواقع از جنس فلز، برنج

- جنس شیطانک: استخوان، شاخ، چوب زردآلو، عناب

- جنس سیم‌گیر: استخوان، شاخ آهو، چوب زردآلو، عناب

- جنس خرک: استخوان، شاخ آهو، چوب زردآلو، عناب

- جنس وترها: در حال حاضر سیم فولادی ۱۸٪ است که ضخامت هر دو وتر یکسان است. وترها در